THE

KASHI SANSKRIT SERIES

(*HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ*)

134.

(Nyāya Section, No. 20)

आत्मानन्द आरुड
मु. गौ.पोष्ट, मो.ता.भा.जि.
मैसूर स्टेट

VIS'AYATĀVĀDA

OF

S'RĪ GADĀDHARABHAṬṬĀCHĀRYA

Edited by

Nyāyāchārya Pt. Dhundhirāja S'āstri

आत्मानन्द आरुड स्वा
मु. गौ.पोष्ट, मो.ता.भा.जि.
मैसूर स्टेट

॥ श्रीः ॥

विषयतावादः ।

महामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यकृतः ।

न्यायाचार्य पं० ढुण्ढिराजशास्त्रिणा सम्पादितः ।

आत्मानन्द आरुड
मु. गौ.पोष्ट, मो.ता.भा.जि.
मैसूर स्टेट

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DÂS HARIDÂS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

Benares City. मू० ।)

1940.

All Rights Reserved by the Publishers.

PRINTED AT THE
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.

प्रकाशक—
जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,
बनारस सिटी।
१९९६

आत्मानन्द आरुड स्वामी
ग्र. गौ.पोस्ट, भो.ता.भा.जि. बिदर
मैसूर स्टेट

श्रीगणेशायनमः ॥

अथ गदाधरभट्टाचार्यकृतः

विषयतावादः ।

बुद्धिर्नाम कश्चिदा(१)त्मविशेषगुणः । तद्व्यवस्थितिः,(२) घटमहं जानामीत्याकारकाऽऽपामरसाधारणानुभवबलादेव । सा च(३) सविषयिका(४), (५)उक्तधामग्राहकप्रतीत्या घटादिविषयकत्वेनैव तदवगाहनात्(६) । घटादिनिष्ठं तद्विषयत्वञ्च तत्प्रतियोगिकः सम्बन्धविशेषः । स च प्रतियोगित्वादिवत् स्वरूपादनतिरिक्त एव, क्लृप्तेन स्वरूपेणैवोपपत्तौ अतिरिक्तकल्पनाया अनवकाशात् । न च तादृशसम्बन्धस्य ज्ञानस्वरूपता विषयस्वरूपता वा स्वीक्रियते इत्यत्र विनिगमनाविरहादुभयस्यैव सम्बन्धता कल्प्या, इति तदपेक्षया लाघवात् सम्बन्धत्वेनातिरिक्तैकविषयताकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम् । (७)विषयताया विषयस्वरूपत्वे विषयेण समं तस्या आधाराधेयभावानुपपत्तेः,(८) ज्ञानस्वरूपाया एव तस्या उपगमात् । अभेदेऽपि आधाराधेयभावोपगमे घटो ज्ञानविषयतावानितिवत् घटो घटवानित्यादिप्रतीत्यापत्तेः । न च विषयतात्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतैव घटादावुपेयते न घटत्वावच्छिन्नाधिकरणता इति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तदवच्छिन्ननिरूपितत्वस्य तदाश्रयानिरूपितत्वविलक्षणस्य दुर्वचत्वात्(९) ।

अस्तुवा विनिगमनाविरहादुभयमेव(१०) विषयत्वं, तथापि तादृशोभयस्य क्लृप्तत्वात्, अतिरिक्तविषयतायास्तत्र(११)ज्ञानादिसम्बन्धतायाश्च कल्पनाऽपेक्षया तदुभयस्य ज्ञानादिसम्बन्धत्वकल्पने गौरवानवकाश इति सिद्धान्तानुयायिनः ।

नव्यास्तु–विषयत्वं पदार्थान्तरमेव, न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः ।

---

(१) गुणत्वव्याप्यवैजात्याश्रयः (२) विजातीयबुद्धिसिद्धिः । (३) बुद्धिः ।

(४) विषयतानिरूपिका ॥ (५) विषयतायां प्रमाणमाह उक्तेत्यादि ॥ बुद्धिसाधकप्रतीतिरेव प्रमाणमिति भावः । (६) ज्ञानविषयत्वात् ।

(७) विनिगमनाविरहं निराकरोति विषयताया इति ।

(८) अभेदस्य वृत्त्यनियामकत्वेन घटो ज्ञानविषयतावानितिप्रतीत्यनुपपत्तेरित्यर्थः । (९) तथाच घटो घटवानिति प्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वमिति भावः ।

(१०) ज्ञानविषयोभयस्वरूपमेव । (११) अतिरिक्तविषयतायाम् ।

तथाहि--ज्ञानविषयताया ज्ञानात्मकत्वे ज्ञानाधिकरणकालस्यापि ज्ञानविषयत्वापत्तिः, कालनिष्ठतत्सम्बन्धस्यापि तत्स्वरूपानतिरिक्तत्वात्(१)। एवं स्वाभावेन समं प्रतियोग्यनुयोगिभावरूपज्ञानसम्बन्धस्यापि स्वस्वरूपानतिरिक्ततया घटादिज्ञानस्य घटादिविषयकत्ववत् स्वाभावविषयकत्वस्यापत्तिः(२)। कालादौ ज्ञानादिसम्बन्धस्या(३)तिरिक्तत्वे च विनिगमनाविरहात् विषयनिष्ठतत्सम्बन्ध(४)स्याप्यतिरिक्तत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव। एवं विषयताया ज्ञानस्वरूपत्वे घटपटावित्यादिसमूहालम्बनात्मकैकज्ञानीयघटपटादिरूपनानाविषयनिष्ठविषयतानामेकतया तादृशज्ञानानां घटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नपटघटादिनिष्ठविषयताकतया भ्रमत्वापत्तिः, तदवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नतन्निष्ठविषयताशालिबुद्धेरेव भ्रमत्वात्(५)। तादृशज्ञानानन्तरं घटत्वेन पटं जानामीत्याकारकानुव्यवसायापत्तिश्च घटत्वावच्छिन्नपटनिष्ठविषयताकज्ञानस्यैव तादृशानुव्यवसायविषयत्वात्। न च तादृशसमूहालम्बनीयघटपटादिनिष्ठविषयताया ऐक्येऽपि सा विषयता घटत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेन घट एव वर्त्तते पटत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेन पट एव वर्त्तते, अतो न तादृशंधियो भ्रमत्वापत्तिः, तदवृत्तिर्यो धर्मस्तदवच्छिन्नविषयतात्वेन तद्वृत्तिर्या विषयता तत्प्रतियोगिन एव ज्ञानस्य भ्रमत्वात्(६), न वा तादृशसमूहालम्बनानन्तरमुक्तानुव्यवसायप्रसङ्गः, घटत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेन पटादिवृत्तिविषयताप्रतियोगिन एव ज्ञानस्य तद्विषयत्वादिति वाच्यम्। यतः घटत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेन पटादिवृत्तित्वं हि तद्रूपावच्छिन्ननिरूपितपटादिनिष्ठाधिकरणताकत्वं, तादृशी चाधिकरणता यदि शुद्धविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतातोऽनतिरिक्ता तदा तादृशज्ञानीयपटादिनिष्ठविषयतायामपि तादृशाधिकरणताकत्वमक्षतमेव, अति-

---

(१) घटानुयोगिकघटज्ञानप्रतियोगिकविषयत्वस्य कालानुयोगिकघटज्ञानप्रतियोगिककालिकसम्बन्धस्य च घटज्ञानस्वरूपतयैक्यात् घटज्ञानविषयतावान् काल इति प्रतीत्यापत्तिरिति भावः।

(२) घटज्ञानप्रतियोगिकविषयत्वस्य घटज्ञानप्रतियोगिकानुयोगित्वस्य च घटज्ञानस्वरूपतया ऐक्यात् घटज्ञानविषयतावान् घटज्ञानाभाव इति प्रतीत्यापत्तिरिति भावः। (३) कालिकानुयोगित्वादेः। (४) विषयत्वस्य।

(५) वस्तुविशिष्टविषयताकज्ञानत्वं भ्रमत्वम्, वैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्वस्वावृत्तिधर्म्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन।

(६) वस्तुविशिष्टवृत्तितावद्विषयताकज्ञानत्वं भ्रमत्वम्। वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितत्वस्वावृत्तिधर्म्मावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन।

आत्मानन्द आरुड स्वामी
हु. गौ. पोष्ट, मो.ता.भा.जि. बिदर
मैसूर स्टेट

रिक्ता चेत्, तर्हि किमपराद्धमतिरिक्तविषयतया(१) इति ।

विषयताया विषयस्वरूपत्वे च घटत्वप्रकारकप्रमानिरूपितायाः पटत्वप्रकारकभ्रमनिरूपितायाश्च घटनिष्ठविषयताया ऐक्यप्रसङ्गेन घटत्वप्रकारकप्रमाया अपि भ्रमत्वापत्तिः ।

एवं घटवद्भूतलं घटभूतलसंयोगा इति ज्ञानयोरविशेषप्रसङ्गश्च, विषयाणां तदात्मकविषयतानाञ्च अवैलक्षण्यात् । (२)न च प्रथमज्ञाने सम्बन्धावधया भासमानस्य संयोगस्य सम्बन्धोऽपि (३)अधिको भासते न तु समूहालम्बनरूपे चरमज्ञाने, इत्यत एव (४) उभयोर्वैलक्षण्यमित्युपाध्यायमतं सम्यक् । संयोगादिप्रतियोगिकसम्बन्धमादायाऽपि समूहालम्बनसम्भवात्(५) । न च संयोगसंसर्गकविशिष्टबुद्धौ संयोगः स्वरूपत एव भासते न तु संयोगत्वेन, सखण्डपदार्थस्यापि सम्बन्धविधया स्वरूपतो भानाभ्युपगमात्, उक्तसमूहालम्बने(६) च संयोगत्वेन संयोगो भासते इति संयोगत्वरूपाधिकविषयभानाभानाभ्यामेव तयोर्विशेष इति वाच्यम् । एवमपि घटवद्भूतलं संयोगश्च घटभूतलसंयोगा इति ज्ञानयोर्विशेषानिर्वाहात् । घटवद्भूतलमिति ज्ञानस्य घटप्रकारकत्वमेव घटविशेष्यकोक्तसमूहालम्बनात् विशेष इति चेत् । घटप्रकारकत्वं हि घटनिष्ठप्रकारताप्रतियोगित्वं, घटविशेष्यकत्वञ्च घटनिष्ठविशेष्यताप्रतियोगित्वं, तत्र च ज्ञानीयप्रकारताविशेष्यते यदि प्रकारविशेष्याभ्यामनतिरिक्ते तदा उक्तविशिष्टबुद्धेरपि घटविशेष्यकत्वम् उक्तसमूहालम्बनस्यापि घटप्रकारकत्वं दुर्वारमेव, घटात्मकयोस्तन्निष्ठप्रकारताविशेष्यतयोर्भवन्मतेऽभिन्नत्वात् । यदि च ते अतिरिक्ते तदा सिद्धं नः समीहितं प्रकारताविशेष्यतयोर्विषयतात्मकत्वात् ।

यत्तु भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं प्रकारत्वं तादृशवैशिष्ट्यानुगित्वं च विशेष्यत्वं न विषयतारूपमिति(७) ।

तदसत् । उक्तसमूहालम्बनस्यापि घटप्रतियोगिकवैशिष्ट्यविषयक-

---

(१) घटत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नवृत्तित्वविषयतात्वावच्छिन्नवृत्तित्वयोरैक्ये उक्तदोषतादवस्थ्यम्, भिन्नत्वे च विषयताया एव भिन्नत्वमस्तु इति भावः ।

(२) नचेत्यस्य सम्यगित्यनेन सम्बन्धः । (३) प्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपः ।

(४) संयोगप्रतियोगिकसम्बन्धभानाभानाभ्यामेव ।

(५) तथाच घटवद्भूतलं घटभूतलसंयोगप्रतियोगित्वानुयोगित्वानीति ज्ञानयोरविशेषप्रसङ्ग इति भावः । (६) घटभूतलसंयोगा इति ज्ञाने ।

(७) प्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपप्रकारताविशेष्ययोरतिरिक्तत्वे सिद्धेऽपि न विषयतायामतिरिक्तत्वसिद्धिरित्याशयः ।

कतया घटप्रकारकत्वापत्तः, संयोगादिरूपव्यधिकरणसम्बन्धेन द्रव्यत्वादिभ्रमस्य द्रव्यत्वादिप्रकारकत्वानुपपत्तेः, भूतले घट इत्यादिज्ञानस्य भूतलाद्यनुयोगिकसंयोगादिविषयकतया भूतलादिविशेष्यकत्वापत्तेः, गुणादौ संयोगादिसम्बन्धेन घटादिभ्रमस्य गुणादिविशेष्यकत्वानुपपत्तेश्च ।

अथ वास्तवताद्रूशवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वे न प्रकारताविशेष्यत्वे येन उक्तदोषाणामवसरः स्यात्, अपि तु वैशिष्ट्यप्रतियोगितया तदनुयोगितया च भासमानत्वमेव प्रकारत्वं विशेष्यत्वञ्च इति चेन्न ।

प्रतियोगितयेत्यादौ तृतीयार्थस्य दुर्वचत्वात्, भासमानत्वस्य ज्ञानविषयतात्मकतया प्रकारताविशेष्यतयोर्विषयतात्वसिद्धेश्च ।

यत्तु विषयत्वं न केवलज्ञानस्वरूपं नापि केवलविषयस्वरूपमपि तु ज्ञानविषयोभयस्वरूपमतो न प्रागुक्तदोषाणामवसरः, तथाहि घटपटावित्यादिसमूहालम्बनीयघटादिनिष्ठतज्ज्ञानघटाद्युभयात्मकघटत्वाद्यवच्छिन्नविषयतायाः पटादिनिष्ठतज्ज्ञानपटाद्युभयात्मकपटत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानात्मकतया न ताद्रूशज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तिः, न वा उपदर्शितविशिष्टधीसमूहालम्बनयोरविशेषप्रसङ्गः, ताद्रूशसमूहालम्बनस्य तथाविधविशिष्टबुद्धिनिरूपिततज्ज्ञानघटोभयात्मकप्रकारताऽनिरूपकत्वेन विषयतावैलक्षण्यस्य सत्त्वात् इति ।

तदप्यसत् । घटपटावित्येताद्रूशसमूहालम्बनात्मकज्ञानस्य तज्ज्ञानपटोभयात्मकपटत्वावच्छिन्नपटनिष्ठविषयताकत्वेन घटत्वावच्छिन्नघटनिष्ठतज्ज्ञानघटोभयात्मकविषयताकत्वेन च घटनिष्ठा या पटत्वावच्छिन्ना तज्ज्ञानरूपा विषयता तन्निरूपकत्वेन भ्रमत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

अथ तद्धर्मावच्छिन्नविषयतात्वं तज्ज्ञानतत्तद्विषययोर्व्यासज्यवृत्ति उपेयते, एवञ्च तद्धर्मावच्छिन्नविषयतात्वेन तद्धर्मानधिकरणवृत्तिर्या विषयता तत्प्रतियोगित्वमेव भ्रमत्वम्, उपदर्शितसमूहालम्बने च पटत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वस्य तज्ज्ञानपटाद्युभयपर्य्याप्ततया तेन रूपेण तदुभयात्मकविषयता न घटादिवृत्तिः, घटादेस्तद्रूपाश्रयपटाद्यात्मकविषयत्वासम्बन्धित्वात्, स्वाश्रययावद्व्यक्तिसम्बन्धिन एव व्यासज्यवृत्तिधर्मपुरस्कारेण तदाश्रयवत्त्वात्, इति न तस्य भ्रमत्वापत्तिः इति चेत् ।

पटत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वं स्वरूपादतिरिक्तं न वा ? आद्य किमपराद्धं तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तविषयतया, अन्त्ये च तस्य व्यासज्यवृत्तित्वानुपपत्तिः तच्चरस्वरूपस्य प्रत्येकविश्रान्तत्वात् ।

एवं तद्रूपेण(१) घटादिवृत्तित्वं विषयतात्वेन घटादिवृत्तित्वादतिरिक्तं न वा ? आद्ये किमपराद्धमतिरिक्तविषयतया । अन्त्ये च तद्रूपेण घटादिवृत्तित्वं तादृशज्ञानीयस्वात्मकविषयताया अक्षतमेव ।

एवं जातिमान् घट इत्यादौ घटत्वाद्येकविषयवृत्तेरेकज्ञानीयविषयताया जातित्वाद्यवच्छिन्नत्वतदनवच्छिन्नत्वाभ्यां द्वैविध्यमनुपपन्नं, ज्ञानस्यविषयस्य च द्वैविध्यविरहात् तथाच जातिमानित्याद्याकारकैकविधघटत्वादिविषयताशालिज्ञानात् तादृशज्ञानस्य विलक्षणविषयताशालित्वानुपपत्त्या विलक्षणाकारकतानुपपत्तिः, तस्मात् विषयत्वमतिरिक्तमेव ।

अथ विषयतावत् विषयेऽनुयोगिताऽऽख्यस्तत्सम्बन्धो ज्ञाने प्रतियोगिताऽऽख्यस्तत्सम्बन्धश्च तुल्ययुक्त्याऽतिरिक्त एव उपगन्तव्यः । स्वरूपानतिरिक्तत्वे(२) ज्ञानविषयनिष्ठयोस्तत्सम्बन्धयोरविलक्षणतापत्त्या ज्ञानस्येव विषयस्यापि सविषयकत्वं, विषयवत् ज्ञानस्यापि तद्विषयत्वमापद्येत । एवं विषयताया ज्ञानघटादिनिष्ठेन सम्बन्धेन समं कालाभावादिनिष्ठसम्बन्धस्यापि(३) अनतिरिक्तत्वेन वैलक्षण्यानुपपत्त्या कालाऽभावादीनामपि घटादिविषयकत्वापत्तिः, घटज्ञानादिविषयकत्वापत्तिश्च । एवं तुल्ययुक्त्या तादृशसम्बन्धस्यापि सम्बन्धः तत्सम्बन्धादिरपि अतिरिक्तः स्वीकरणीय इत्यनवस्थितसम्बन्धधाराकल्पनप्रसङ्गः । एवं विषयतासम्बन्धेऽपि ज्ञानस्य तदीयतानियामको निरूप्यत्वाऽऽख्यसम्बन्धविशेषः तुल्ययुक्त्याऽतिरिक्तः स्वीकरणीयः एवं तत्सम्बन्धादिरपि इति तत्रापि सम्बन्धधाराऽनवस्थापत्तिः इति चेत् ।

का क्षतिः, न हि प्रामाणिकानवस्थाया दूषणावहत्वम् ।

विषयतावत् विषयित्वरूपज्ञानानुयोगिकविषयसम्बन्धोऽपि अतिरिक्त एव, न तु विषयताप्रतियोगित्वमेव विषयित्वम् , विषयित्वमेवातिरिक्तं तत्प्रतियोगित्वमेव विषयत्वमित्यस्यापि वक्तुं शक्यतया द्वयोरेवातिरिक्ततासिद्धेरिति ।

विषयता च विषयभेदात् भिद्यते अन्यथा घटपटावित्यादिसमूहालम्बनीयघटपटादिनिष्ठविषयताया ऐक्ये पूर्वोक्तयुक्त्या तादृशज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेः(४) घटाद्येकैकविषयकज्ञानीयैकैकवृत्तिविषयतातः समूहालम्बने नानाविषयवृत्त्यतिरिक्तैकविषयताकल्पनप्रसङ्गेन

---

(१) घटत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन । (२) विषयतानतिरिक्तत्वे ।

(३) विषयताप्रतियोगिककालिकानुयोगित्वादिरूपस्य ।

(४) तदवृत्तिधर्मावच्छिन्नतन्निष्ठविषयताशालिज्ञानस्य भ्रमत्वात् ।

गौरवाच्च, अस्मन्नये समूहालम्बने क्लृप्तप्रत्येकज्ञानीयविषयतानामेवोपगमात् ज्ञानभेदेन विषयताभेदे मानाभावात् ।

एतेन–घट इत्यादिविशिष्टबुद्धेर्विशेष्यविशेषणभावापन्नेषु घटघटत्वादिषु एकैव विषयता, न तु विशेष्यनिष्ठा विशेषणनिष्ठा च विषयता भिन्ना–इति मतं हेयमेव, विशेष्यनिष्ठविशेष्यतात्मकविषयतया समं विशेषणनिष्ठप्रकारतात्मकविषयताया अभेदस्यासम्भवद्युक्तिकत्वात् तथा सति(१) तादृशबुद्धौ घटप्रकारकत्वघटत्वविशेष्यकत्वयोरापत्तेः । न च प्रकारताविशेष्यतयोर्विषयतारूपतायामेवेयमनुपपत्तिः, सैव(२) न, अपि तु पदार्थान्तरे एव ते,(३) तयोर्विषयतात्वे मानाभावादिति वाच्यम् । विषयेऽतिरिक्तविषयतानां तत्र च विषयतात्वस्य कल्पनामपेक्ष्य विषयवृत्तित्वेन क्लृप्तानां प्रकारताविशेष्यतानां विषयतात्वकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् ।

यत्तु––निर्विकल्पकीया प्रकारताविशेष्यताभिन्नत्वेनोभयमतसिद्धा या विषयता विशिष्टज्ञानस्यापि सैव विषये सम्बन्धः, तत एव च विशिष्टबुद्धेरपि सविषयकत्वनिर्वाहोऽस्तु किं प्रकारतादीनां विषयतात्वोपगमेन, प्रकारतादीनां विषयतानात्मकत्वेऽपि तद्वैलक्षण्यस्य ज्ञानवैलक्षण्यसम्पादकत्वे(४) न कश्चिद्विरोध–इत्यपि हेयमेव । प्रकारताविशेष्यतयोर्विषयतात्वानुपगमे व्याप्यपक्षविशेष्यकपरामर्शयो(५)र्व्याप्यविषयतानिरूपितपक्षविषयताशालित्वेनानुगमय्याऽनुमितिहेतुत्वासम्भवात् कारणताबाहुल्यापत्तेः निर्विकल्पकीयविषयतायाः परस्परं निरूप्यनिरूपकभावविरहात् । एवं संसर्गज्ञानस्यानुपनायकतामते उपनीतभानं प्रति उपनायकज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वेन तद्विशेष्यकत्वेन च हेतुताद्वयप्रसङ्गः, मन्मते तु प्रकारताविशेष्यते संसर्गताभिन्नविषयतात्वेनानुगमय्य एकहेतुताकल्पनसम्भवात् । एवं निर्विकल्पकीयविषयताया, विशिष्टबुद्धावुपगमे घटत्वादिनिर्विकल्पकादिव जातित्वादिना घटत्वादिज्ञानादपि स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारिकाया घट इत्याद्याकारकविशिष्टबुद्धेरापत्तिः । न च स्वरूपतस्तद्विशिष्टबुद्धौ तद्विशेष्यकतज्ज्ञानत्वेन हेतुत्वात् नायं दोष इति वाच्यम् । तथासति जातिर्घटश्चेत्यादिज्ञानात् घट इत्यादिविशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तेरिति ॥

---

(१) अभिन्नत्वे । (२) विषयतारूपतैव । (३) प्रकारताविशेष्यते ।
(४) विशिष्टबुद्धेर्निर्विकल्पकवैलक्षण्यप्रयोजकत्वे ।
(५) वह्निव्याप्यधूमः पर्वते, वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानयोः ।

आत्मानन्द अखिड स्वा
मु. गौ.पोस्ट, मो.ता.मा.जि. बि
मैसूर स्टेट

यत्तु— विशिष्टबुद्धिविषयता विशेष्यमात्रे न तु विशेषणेऽपि मानाभावात् । न च विनिगमनाविरहः, घट इत्यादिज्ञानानन्तरं घटं जानामीत्याद्यनुव्यवसायेन घटरूपविशेष्येण समं ज्ञानस्य सम्बन्धावगाहनात् घटादिरूपविशेष्ये ज्ञानस्य विषयतात्मकसम्बन्धस्यावश्योपेयत्वात् । घटत्वं जानामीत्याद्यनुव्यवसायस्तु तत्राऽसिद्ध एव, तस्य घटत्वत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेन घटत्वत्वप्रकारकव्यवसायानन्तरमेव तत्सम्भवात्(१), घट इत्यादिव्यवसायस्य च स्वरूपत एव घटत्वादिप्रकारकतया घटत्वत्वाद्यप्रकारकत्वात् । ज्ञानांशे स्वरूपतो घटत्वादिविशेषणकोऽनुव्यवसायोऽपि न तत्र सम्भवति, सप्रतियोगिकपदार्थप्रत्यक्षस्य किञ्चिद्विशिष्टसम्बन्धिवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात् । न चायं घट इत्यादिव्यवसायानन्तरं घटत्वेनेमं जानामीत्याद्याकारकानुव्यवसायेन घटत्वादिरूपविशेषणेनापि समं ज्ञानस्य सम्बन्धावगाहनात् (२)तत्रापि विशिष्टधीविषयताऽभ्युपगम आवश्यक इति वाच्यम् । यतस्तत्र ज्ञानान्वयिवैशिष्ट्यं न तृतीयार्थः, अपि तु द्वितीयार्थविषयतान्वयिघटत्वादिप्रकारकत्वम् । न च विषयतानिष्ठं घटत्वादिप्रकारकत्वं घटत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वं तदभ्युपगमे च विशेषणीभूतघटत्वादेर्विशिष्टधीविषयतासिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव, प्रकारताया विषयताविशेषात्मकत्वादिति वाच्यम् । यतो विषयतानिष्ठं घटत्वादिप्रकारकत्वं न घटत्वादिनिष्ठप्रकारताख्यविषयतानिरूपकत्वमपि तु घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वम्, अवच्छिन्नत्वञ्च प्रतियोगित्वकारणत्वाधिकरणत्वादाविव विषयतादावपि घटत्वादेः सम्बन्धविशेष एव, स च अतिरिक्तोऽनतिरिक्तो वेत्यन्यदेतत् ।

इयांस्तु विशेषः—प्रतियोगित्वादावन्यूनानतिप्रसक्तत्वमवच्छेद्यावच्छेदकभावे तन्त्रं, न तु विषयतास्थले, व्यधिकरणधर्मस्यापि विषयतावच्छेदकत्वात् । विशेषणनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वमेव वा विषयतानिष्ठं तत्प्रकारकत्वम् । अस्तु वा विशेषणे विषयतानिरूपिनः प्रकारताख्यधर्मविशेषः, तथापि तस्य विषयतात्वे ज्ञानप्रतियोगिकत्वे च मानाभाव— इत्यतिरिक्तविषयतावादिनां प्राचीनैकदेशिनां मतं, तदपि अनुपादेयमेव । विशेषणस्य विशिष्टज्ञानाविषयत्वे तद्धर्मविशिष्टज्ञानानन्तरं तद्धर्मविशिष्टज्ञानानुपपत्तेः, विशिष्टबुद्धौ विशेषणविषयकज्ञानस्य हेतुत्वात, भवन्मते तद्विशिष्टज्ञानस्य तद्विषयकत्वाभावेन तदहेतुत्वात् ।

---

(१) विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वात् । (२) विशेषणेऽपि ।

एवं विशिष्टज्ञानात् विशेषणविषयकोपनीतभानस्याप्यनुपपत्तिः, तदुपनीतभाने तद्विषयकज्ञानस्यैव हेतुत्वात्। एतादृशयुक्त्या विशेषणस्य विशिष्टधीविषयताया आवश्यकत्वे च उक्तलाघवात् तन्निष्ठप्रकारताया एव विषयतात्वसिद्धिरित्यवधेयम्।

अथ तद्विशिष्टबुद्धौ तदुपनीतभाने च स्ववृत्तित्वस्वप्रकारकत्वान्यतरसम्बन्धेन तद्विशिष्टा या विषयता तच्छालिज्ञानत्वेनैव हेतुता वाच्या(१), इत्थञ्च विशेषणस्य विशिष्टज्ञानाविषयत्वेऽपि तद्विशिष्टज्ञानात् तद्विशिष्टज्ञानान्तरस्य तदुपनीतभानस्य च नानुपपत्तिः। न चोपदर्शितकारणतावच्छेदककोटावन्यतरसम्बन्धेन तद्वैशिष्ट्यस्य विषयतायां निवेशे अन्यतरत्वघटकभेदयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यमिति वाच्यम्। यतस्तादृशान्यतरस्य अन्यतरत्वेन न सम्बन्धता, अपि तु स्वरूपत एव। न चैवमप्यननुगमात् कारणताधिक्यं व्यभिचारश्चेति वाच्यम्। सम्बन्धाननुगमेऽपि तावन्निष्ठसम्बन्धताया ऐक्योपगमेन तद्दोषानवकाशात्। अत एव सम्बन्धाननुगमो न दोषायेति प्राचां प्रवादोऽपि। न चैवमपि स्ववृत्तित्वस्वप्रकारकत्वान्यतरसम्बन्धेन तद्विशिष्टविषयतामपेक्ष्य स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टविषयताया लाघवेन तद्विशिष्टबुद्ध्यादिजनकतावच्छेदकत्वसिद्धेर्निष्प्रत्यूहतया विशेषणस्यापि विशिष्टधीविषयत्वं दुर्वारमिति वाच्यम्। प्रकारतायां विषयतात्वोपगमे घटत्वादिरूपेण घटादिविषयकस्मरणादौ तथाविधज्ञानस्य घटत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन घटादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितघटत्वादिप्रकारताशालिज्ञानत्वेन वा हेतुत्वे गौरवात्, अस्मन्मते च नैतादृशविनिगमनाविरहावकाशः, विशेष्यतानिरूपितप्रकारताया, ज्ञानप्रतियोगिकत्वाभावेन परम्परासम्बन्धेनैव(२) तस्या जनकतावच्छेदकत्वस्योपगन्तव्यतया तदपेक्षया प्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः प्रतियोगितासम्बन्धेन जनकतावच्छेदकत्वे लाघवस्यैव विनिगमकत्वात्।

मैवम्, उक्तविशेषणज्ञानादिकारणतावच्छेदकलाघवेन प्रकारतायां विषयतात्वस्य ज्ञानप्रतियोगिकत्वस्य च सिद्धावेव दर्शितस्मरणादिहेतुतायां विनिगमनाविरहावतारेण गौरवावतारात्, तादृशगौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात्, यत्सिद्धिमुपजीव्य गौरवावतारस्तत्सिद्धौ तस्य

(१) निर्विकल्पकात् विशिष्टबुद्ध्यनुपपत्त्यर्थं प्रथमसम्बन्धनिवेशः।
(२) स्वनिरूपकविशेष्यताप्रतियोगित्वसम्बन्धेन।

आत्मानन्द ...
पु. गौ.पोप्ट, मो.ता.मा.जि. बिद
मैसूर स्टेट

विरोधित्वासम्भवात् । एवं घटवद्भूतलमित्यादिविशिष्टबुद्ध्यनन्तरं भूतलं जानामीत्यनुव्यवसायवद् घटं जानामीत्याद्याकारकस्य ज्ञाने घटादिसम्बन्धावगाहिनोऽनुव्यवसायस्यापि सर्वानुभवसिद्धतया विशेषणेऽपि विषयतात्मकज्ञानसम्बन्ध आवश्यकः । न च तत्र स्वप्रकारकविषयताप्रतियोगित्वरूपपरम्परासम्बन्ध एव ज्ञाने घटस्यानुव्यवसायेन गृह्यते इति वाच्यम् । विशेषणीभूतघटादिरेव तादृशविशिष्टबुद्धिविषयः, न तु भूतलादिरूपविशेष्यं, भूतलं जानामीत्याद्यनुव्यवसायेन तु स्वविशेष्यकविषयताप्रतियोगित्वरूपभूतलादिनिरूपितपरम्परासम्बन्ध एव ज्ञानादौ गृह्यते इत्यस्यापि सुवचतया विनिगमनाविरहेण विशेषणविशेष्ययोरुभयोरेव विशिष्टधीविषयतासिद्धेर्निराबाधत्वात् इत्याहुः ॥

विशेष्यताप्रकारतावत् संसर्गत्वस्यापि विषयताविशेषात्मकत्वात्, संसर्गस्यापि विशिष्टधीविषयत्वम् ॥

अत्रोच्छृङ्खलाः-संसर्गस्य विशिष्टधीविषयत्वे मानाभावः, घट इत्यादिज्ञानानन्तरं समवायं जानामीत्याद्याकारकानुव्यवसायस्यासिद्धत्वात्, तादृशानुव्यवसायस्य समवायत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया समवायत्वप्रकारकज्ञानानन्तरमेव सम्भवात् ।

अथ विशिष्टबुद्धेः संसर्गानवगाहित्वे बाधबुद्धिप्रतिबन्धकतायाः संसर्गविशेषनियन्त्रितत्वासम्भवात् कपालधर्म्मिकसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाद्यभाववत्तानिश्चयस्य समानधर्म्मितावच्छेदकं किञ्चिदेव घटादिप्रकारकं ज्ञानं प्रतिबध्यं न तु सर्वमित्यनुभवव्याकोपः । न च बाधबुद्धिप्रतिबन्धकतायाः सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरोधेन तत्प्रतिबध्यसधर्म्मितावच्छेदकबुद्धेः सम्बन्धावगाहित्वसिद्धावपि निर्धर्मितावच्छेदकबुद्धेस्तथात्वं निर्युक्तिकमिति वाच्यम् । निर्धर्म्मितावच्छेदकविशिष्टबुद्धेरपि ग्राह्यधर्म्मिकावृत्तित्वज्ञानप्रतिबध्यतया अवृत्तित्वज्ञानप्रतिबन्धकतायाः सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरोधेन तत्रापि सम्बन्धावगाहित्वस्यावश्यकत्वात् । एवं प्रमात्वभ्रमत्वयोः सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरोधेनापि सकलविशिष्टबुद्धीनां सम्बन्धावगाहित्वमावश्यकम्, तयोस्तथात्वानुपगमे कपालविशेष्यकं घटादिप्रकारकं किञ्चिदेव ज्ञानं प्रमा, तथाविधञ्च किञ्चिदेव ज्ञानं भ्रम इति प्रतीतिर्न स्यात्, अपि तु कपालादेः समवायेन घटादिमत्तया तथाविधं सकलमेव ज्ञानं प्रमा स्यात्, संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभाववत्तया च तथाविधं सकलमेव ज्ञानं भ्रमः स्यात् इति चेन्न ।

विशिष्टबुद्धेः सम्बन्धविषयकत्वानभ्युपगमेऽपि तटस्थेन(१) संसर्गेण समं प्रकारताया अवच्छेद्यावच्छेदकभावोपगमात्, बाधबुद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदकस्य प्रमात्वभ्रमत्वयोश्च सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रकारताघटितत्वादुक्तानुपपत्तिवारणसम्भवात् । न च प्रकारतानिरूपितसांसर्गिकविषयताश्रयत्वमेव संसर्गस्य प्रकारतावच्छेदकत्वमन्यस्य दुर्वचत्वादिति संसर्गस्य विशिष्टधीविषयत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति वाच्यम् । प्रतियोगित्वादिनिरूपिताया इव प्रकारतानिरूपिताया अपि संसर्गनिष्ठावच्छेदकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपत्वात् पदार्थान्तररूपत्वाद्वा विषयताविशेषात्मकत्वेऽपि तद्रूपतायास्तुल्यत्वात् तस्या विषयतात्वस्य निर्युक्तिकत्वात् । तादृशावच्छेदकताविशेष एव च संसर्गतापदार्थः, न तु विषयताविशेषः ।

अथ संसर्गस्य विशिष्टबुद्ध्यविषयत्वे तत्संसर्गकज्ञानात् तद्विशिष्टबुद्धितदुपनीतभानानुदयप्रसङ्गः । न च ततस्तयोरुत्पादस्यानुभविकत्वाभावादिष्टापत्तिः, तथासति स्वरूपतो मनस्त्वादिविशिष्टवाचकमनःपदाद्यधीनशाब्दबोधानुपपत्तेः, तथाहि मनःपदात् स्वरूपतो मनस्त्वप्रकारिका शाब्दधीर्भविष्यति, तत्र च स्वरूपतस्तत्प्रकारकशक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्यादिः कारणं, जातित्वादिना तत्प्रकारकशक्तिज्ञानादितो जातित्वादिनैव तत्प्रकारकशाब्दबोधोदयात्, अन्यथा कदाचित् जातित्वादिना तत्प्रकारकः कदाचित् स्वरूपतस्तत्प्रकारकः शाब्दबोध उत्पद्यते इत्यत्र नियामकाभावप्रसङ्गात् । स्वरूपतस्तत्प्रकारकशक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्यादिकञ्च स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानं विना न सम्भवति, स्वरूपतस्तद्विशिष्टबुद्धौ स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानस्य हेतुत्वात् । स्वरूपतो मनस्त्वादिविषयकञ्च निर्विकल्पकज्ञानं न सम्भवति, अतीन्द्रियस्य निर्विकल्पकावेद्यत्वात् निर्विकल्पकस्यालौकिकत्वनियमात् । स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानस्यापेक्षणे च तत्रापि तादृशज्ञानस्यापेक्षणीयतया अनवस्थाप्रसङ्गः, अस्मन्मते च स्वरूपतः संसर्गविधया किञ्चिज्ज्ञाने मनस्त्वादिभानं स्वीकृत्य तन्मूलकात् स्वरूपतस्तत्प्रकारकशक्त्यादिज्ञानात् तथाविधशाब्दधिय उपपत्तिः । न चैवं स्वरूपतो निखिलजातिसंसर्गकज्ञानात् स्वरूपतो निखिलजातिप्रकारकज्ञानसम्भवेन सार्वज्ञ्यापत्तिरिति वाच्यम् । फलबलाद् कस्यचिदेव पदार्थस्य कदाचित्संसर्गविधया भानोपगमेन स्वरूपतः संसर्गविधया निखिलजातिभानस्य कदाप्यनभ्युपगमात् इति चेन्न ।

(१) विशिष्टबुद्ध्यविषयेण ।

आत्मानन्द

तत्संसर्गकज्ञानस्य तद्विशिष्टबुद्ध्याद्यजनकत्वेऽपि स्वरूपतो मनस्त्वप्रकारकस्मरणमूलकतथाविधशक्त्यादिज्ञःनात्तथाविधशाब्दबोधनिर्वाहात् । नच स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणे स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुभवस्यापेक्षिततया तदसम्भवेन तदसम्भव इति वाच्यम् । भवान्तरप्रभवानुभवाहितसंस्कारादेव तथाविधस्मरणोपपत्तेः । नच जन्मान्तरीयतथानुभवेऽपि पर्यनुयोगतादवस्थ्यम् , तत्र तत्प्राक्तनजन्मजाततथाविधानुभवाहितसंस्कारमूलकस्मरणस्य गतित्वात् , जन्मप्रवाहस्यानादितया तादृशानवस्थाया अकिञ्चित्करत्वात् ।

अथवा जातित्वादिना मनस्त्वप्रकारकैतद्भवीयानुभवप्रभवसंस्कारादेव स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणमुत्पद्यते सामान्यतस्तत्प्रकारकस्मरणे तत्प्रकारकत्वेनैव ज्ञानसंस्कारयोः कारणत्वात् , स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतौ स्वरूपतस्तत्प्रकारकत्वेन तयोर्हेतुताया अप्रामाणिकत्वात् । नचैवं जातित्वादिना मनस्त्वादिप्रकारकस्मरणमात्रस्यैव स्वरूपतस्तत्प्रकारकत्वापत्तिरिति केवलं जातिमानित्याकारकस्य स्मरणस्य विलोपप्रसङ्ग इति वाच्यम् । स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणे उद्बोधकविशेषस्यैव नियामकत्वात् मन इत्याद्याकारकस्मरणं यत्रानुभवसिद्धं तत्रैव तादृशोद्बोधकस्य फलबलेन कल्पनीयत्वात् , अन्यथा जातित्वेन स्वरूपतो मनस्त्वप्रकारकक्रमिकानुभवद्वयाहितसंस्कारवतः पुंसो भवन्मतेऽपि स्वरूपतो मनस्त्वाप्रकारकजातिमानित्याकारकमनस्त्वप्रकारकस्मरणविलोपापत्तिः । न च जातित्वेन मनस्त्वप्रकारकसंस्कारात्स्वरूपतो मनस्त्वप्रकारकस्मरणं न सम्भवति तत्र मनस्त्वांशे जातित्वभाने बाधकाभावादिति वाच्यम् । तदंशे जातित्वभानेऽपि जातिमन्मनश्चेत्याकारकस्य तदंशे द्विविधविषयताशालिनस्स्मरणस्य सम्भवात् ॥

वस्तुतस्तु जातित्वांशे मोषदशायां तथाविधसंस्काराम्मन इत्याकारकस्मरणं निराबाधमेव । तदंशे मोषश्च तद्भासकोद्बोधकासमवधानम् । न च किञ्चिद्रूपेण तत्प्रकारकसंस्कारादपि स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणस्य मोषवशादुत्पत्तौ जातित्वादिसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यतत्प्रकारकनिखिलजातिविषयकानुभवाहितसंस्काराज्जातित्वाद्यंशे मोषदशायां स्वरूपतो निखिलजातिप्रकारकस्मरणसम्भवात् सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । उद्बोधकस्य फलबलकल्पनीयतया जातित्वाद्यंशे मोषदशायां निखिलजातिभासकोद्बोधकस्याकल्पनेनापत्तिविरहात् इत्यलं पल्लवितेन ॥

इत्थं च विशिष्टसंविदस्सम्बन्धानवलम्बिता न कथंचिदपि कञ्चिदनिर्वाहमावहन्तीति युक्तितन्त्रं न तन्त्रसिद्धान्तविरोधः प्रतिरुणद्धि ॥

केचित्तु—विशिष्टसंसर्गबुद्धौ विशिष्टसंसर्गघटकविशेषणीयसंसर्गतायां प्रकारतात्वं तथाविधविशेष्यीयसंसर्गतायां विशेष्यतात्वमावश्यकम्, अन्यथा कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्नत्वरूपेण प्रतियोगितासंसर्गककम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्याद्याकारकबुद्धेर्भ्रमत्वानुपपत्तेः, तथाहि—तादृशज्ञानमभावांशे प्रतियोगितासम्बन्धेन न घटस्य भ्रमः, तेन सम्बन्धेनाभावस्य घटवत्त्वात्, नापि कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन तदंशे तस्य भ्रमः, विशिष्टसम्बन्धाप्रसिद्धेः, नापि स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन तदंशे कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य भ्रमः, तदंशे तस्याप्रकारत्वात्, तथासति तादृशधर्मविशिष्टत्वेनाभावोल्लेखापत्तेः। अत एव प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशधर्मांशेऽभावस्य भ्रम इत्यपि न, तद्धर्मांशेऽभावस्याप्रकारत्वात्। नापि प्रतियोगित्वांशे कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वांशे कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य वा भ्रमः, तस्य संसर्गघटकतयाऽप्रकारत्वादिति। तस्मात्संसर्गताविशेषे प्रकारतात्वविशेष्यतात्वे स्वीकृत्य पश्चात्प्रक्षिप्तपक्ष एवापेक्षणीय इति संसर्गस्यापि विशिष्टधीविषयतासिद्धिः प्रकारतात्वादेर्विषयतात्वव्याप्यत्वादित्याहुः॥

तदपि न शोभनतया प्रतिभाति, उक्तबुद्धौ प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरभावांशे प्रकारतोपगमे क्षतिविरहेण तदंशे तद्भ्रमत्वस्यैव सम्भवात्, स्वातन्त्र्येण प्रकारतास्थल एव विशेषणत्वेन विशेष्योल्लेखात्। अत एव दण्डी चैत्रः कुण्डलीत्यादिविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबुद्धौ समानकालीनत्वसम्बन्धेन विशेष्यतावच्छेदकदण्डादेर्विधेयकुण्डलाद्यंशे प्रकारत्वेऽपि न दण्डवत्कुण्डलीत्याद्याकारकता। न च प्रकारतायाः पारतन्त्र्यं दुर्निर्वचमिति वाच्यम्। उक्तस्थले प्रतियोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदेनैवाभावांशे कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेः प्रकारतोपगमात् तद्विशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छिन्नत्वस्यैव तत्पारतन्त्र्यपदार्थत्वात्॥

यत्तु—तत्र प्रतियोगिविशेष्यतयाऽभावविशेष्यतया च निरूपिता एकैव प्रकारता स्वीक्रियते, स्वातन्त्र्येण प्रकारतास्थले तु विशेष्यभेदेन प्रकारताभेदः तादृशप्रकारताया एकैकसाधारणत्वात्। एवञ्च तदीयविशेष्यतानिरूपितप्रकारताऽभिन्नत्वमेव, तत्पारतन्त्र्यम्। न चैवं सति तादृशज्ञानस्याभावांश इव प्रतियोग्यंशेऽपि स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वप्रकारकत्वापत्तिः, अभावविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताया एव भवन्मते प्रतियोगिवि-

इ. गां. पान्डे, भा.ता.भा.

शेष्यतानिरूपितप्रकारतात्मकत्वात् तथाच तादृशज्ञानं प्रतियोग्यंशेऽपि तस्य भ्रमः स्यादिति वाच्यम्। तादृशज्ञानस्य हि प्रतियोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्संबन्धावच्छिन्नकम्बुग्रीवादिमत्त्वप्रकारताशालित्वेऽपि प्रतियोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता या तादृशसंसर्गनिष्ठसंसर्गता तन्निरूपकतद्धर्मप्रकारताकत्वं नास्ति तादृशसंसर्गनिष्ठसंसर्गताया अभावविशेष्यतयैव समं निरूप्यनिरूपकभावोपगमात् । इत्थं च तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्संसर्गनिष्ठसंसर्गतानिरूपकतद्धर्मप्रकारताकत्वमेव तदंशे तत्संबन्धेन तद्धर्मप्रकारकत्वमतो न दर्शितोऽतिप्रसङ्ग-इति ।

तदसत् । तथासति प्रतियोग्यंशे तादृशज्ञानीयकम्बुग्रीवादिमत्त्वप्रकारताया अपि अभावपारतन्त्र्यापत्तेः, तद्विशिष्टबोधकशब्देन प्रतियोग्यनुल्लेखापत्तेः ।

अथ प्रतियोगिविशेषणीभूतधर्मस्याभावांशे निरुक्तप्रकारताकल्पनापेक्षया संसर्गतायां प्रकारतात्वादिकल्पनमेवोचितं धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघुत्वात् । न च भवन्मतेऽपि तद्धर्मावच्छिन्नत्वांशे प्रतियोगिसंसर्गीभूतप्रतियोगित्वविशेषणतया संसर्गतायाः कल्पनीयतया धर्मिकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् । भवन्मतेप्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वांशे तद्धर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितसंसर्गतायाः कल्पनीयतया संसर्गताकल्पनस्य तुल्यत्वादिति चेन्न ।

अभावांशे प्रतियोगिविशेषणधर्मस्य प्रकारतामते प्रतियोगिप्रकारतानिरूपिता या प्रतियोगित्वनिष्ठसंसर्गता, सैव प्रतियोगिविशेषणनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या अवच्छिन्नत्वनिष्ठसंसर्गता तन्निरूपितापि, एतावतैव तादृशधर्मस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपसंसर्गभाननिर्वाहात्। एवञ्च तद्धर्मावच्छिन्नत्वविशेषितप्रतियोगितानिरूपकत्वे प्रतियोगिसंसर्गतावादिनस्तव मम चावच्छिन्नत्वप्रतियोगित्वनिरूपकत्वेष्वेकैकसंसर्गताकल्पनस्य तुल्यतया तव तादृशावच्छिन्नत्वनिष्ठसंसर्गतानिरूपिततत्तद्धर्मनिष्ठसंसर्गतानिरूपिततद्धर्मनिष्ठप्रकारताकल्पनस्य तुल्यतया भवतां संसर्गतायां प्रकारतात्वादिकल्पनस्याधिक्यात् । न च भवन्मतेपि तादृशप्रकारतायाः पारतन्त्र्यनिर्वाहाय तत्र प्रतियोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छिन्नत्वकल्पनमधिकमिति वाच्यम्। भवन्मतेऽपि तत्तद्धर्मनिष्ठप्रकारताविशेषात्मकसंसर्गतायामवच्छिन्नत्वानुयोगिकसम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्याधिकस्य कल्पनीयतया साम्यात् ।

अथवा किमेतावता सूक्ष्मगवेषणायासेन, अस्तु संसर्गताविशेषाणां प्रकारतादिविशेषरूपता, नैतावतापि संसर्गस्य विशिष्टधीविषयतासि-

द्धिः । झटिति विघटितनिर्युक्तिकसिद्धान्तानुरोधनिस्सङ्कुचश्श्रृङ्खलानां विषयतात्वस्य प्रकारतात्वादिव्यापकताभङ्गभीरुतया दुरभिभवत्वात् इति वदन्ति ॥

संसर्गतया च समं प्रकारताया विशेष्यतायाश्च निरूप्यनिरूपकभावाख्यस्सम्बन्धविशेषोऽभ्युपगन्तव्यः । स च सम्बन्धः कार्य्यत्वकारणत्वाधेयत्वाधारत्वप्रतियोगित्वानुयोगित्वादीनां मिथस्तादृशसम्बन्ध इव स्वरूपविशेषः पदार्थान्तरमेव वा, अन्यथा तत्र तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकमित्येतदर्थस्य दुर्वचत्वात् ।

न च तत्संसर्गकत्वे सति तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्प्रकारताकत्वमेव तत्र तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वमिति वाच्यम् । तथासति भूतलादौ संयोगेन घटादिकं समवायेन च रूपादिकमवगाहमानाया धियो भूतलांशे संयोगेन रूपादिप्रकारकत्वस्य समवायेन च घटादिप्रकारकत्वस्यापत्तेः । एवं समवायेन कपालांशे संयोगेन च भूतलांशे घटमवगाहमानाया बुद्धेस्समवायेन भूतलांशे संयोगेन च कपालांशे घटप्रकारकत्वापत्तेः । तत्स्वीकारे च तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततदीयसंसर्गतानिरूपिता या तदीयप्रकारता तत्प्रतियोगित्वमेव तदंशे तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वम्, यस्य यः सम्बन्धो यत्र भासते तदीयविशेष्यतातदीयप्रकारताभ्यामेव तदीयसंसर्गताया निरूप्यनिरूपकभावान्नोक्तातिप्रसङ्गः । न च प्रकारतायाः संसर्गविशेषावच्छिन्नतया तत्संसर्गावच्छिन्नतदीयप्रकारतानिरूपिततदीयविशेष्यताकत्वमेव तेन सम्बन्धेन तदंशे तत्प्रकारकत्वमस्तु, किमुक्तनिरूप्यनिरूपकभावोपगमेनेति वाच्यम् । संसर्गनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वरूपसंसर्गावच्छिन्नत्वस्य प्रकारतायां स्वीकृतावेव संसर्गताप्रकारतयोर्निरूप्यनिरूपकभावसिद्धेः, संसर्गतायास्संसर्गनिष्ठावच्छेदकतारूपत्वात् । न चैवमपि प्रकारतयैव समं तस्या निरूप्यनिरूपकभावोऽस्तु, न तु विशेष्यतयापि सममुक्तबुद्धिनिरूपितायाः समवायनिष्ठसंसर्गतानिरूपितघटप्रकारताया भूतलविशेष्यतानिरूपितत्वविरहात्, संयोगनिष्ठसंसर्गतानिरूपिततत्प्रकारतायाश्च कपालविशेष्यतानिरूपितत्वविरहादुक्तातिप्रसङ्गवारणादिति वाच्यम् । विनिगमनाविरहेणैव विशेष्यतयापि समं तस्या निरूप्यनिरूपकभावसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । एवञ्च विशेष्यताप्रकारतयोस्साक्षान्निरूप्यनिरूपकभावोऽप्रामाणिकः, किन्तु प्रकारतायां विशेष्यतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितत्वमेव विशेष्यतानिरूपितत्वम्, विशेष्यतायां प्रकारतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितत्वमेव च प्रकारतानिरूपितत्वम् । कार्य्यकारणभावावच्छेदककोटौ यत्र प्रकारताविशेष्यतयोर्निवेशस्तत्र संसर्गस्याप्यवश्यं निवेशात्, तयोर्निरू-

आत्मानन्द अ... स्वामी
मु. पो. पोस्ट, मो.ता.मा.जि. मिदर
मैसूर स्टेट

ष्यनिरूपकभावानभ्युपगमेऽपि गौरवानवकाशादिति तु ध्येयम्(१)।

प्रकारता च द्विविधा-निरवच्छिन्ना विशेषणान्तरावच्छिन्ना च । तत्र निरवच्छिन्ना घट इत्याद्याकारकज्ञानीयघटत्वादिप्रकारता तत्र स्वरूपत एव घटत्वादेर्भानात् । तादृशी च प्रकारता जात्यखण्डोपाधिभिन्ने न स्वीक्रियते। सावच्छिन्ना च घटवदित्यादिज्ञानीयघटादिप्रकारता तत्र घटत्वादेरवच्छेदकत्वात् । न च तादृशप्रकारताया घटत्वादिना सममवच्छेद्यावच्छेदकभावो निर्युक्तिकः द्रव्यवदित्यादिज्ञानात्तादृशज्ञानस्य घटांशे धिभिन्नप्रकारकतयैव वैलक्षण्योपपत्तेरिति वाच्यम् । तादृशज्ञानीयघटादिप्रकारताया घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वानुपगमे द्रव्यवद्भूतलं घटश्चेत्याद्याकारकसमूहालम्बनात्मकज्ञानात् घटवत् भूतलं द्रव्यञ्चेति समूहालम्बनज्ञानस्यैव वैलक्षण्यानुपपत्तेः, उभयोरेव घटांशे द्रव्यत्वघटत्वोभयप्रकारकत्वाद्भूतलांशे घटप्रकारकत्वाच्च, मन्मते पुनराद्ये द्रव्यत्वावच्छिन्ना घटीया प्रकारता अन्त्ये च घटत्वावच्छिन्ना सेति प्रकारतावैलक्षण्यात्तयोर्वैलक्षण्यम् ।

वस्तुतस्तु घटत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वमेव घटादिप्रकारतायां घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वम् । न च प्रकारताविशेष्यतयोरेव निरूप्यनिरूपकभावो न तु प्रकारतयोरपीति वाच्यम् । तत्र घटादिनिष्ठायाः भूतलादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताया एव घटत्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतात्मकत्वात् तादृशप्रकारतयोर्निरूप्यनिरूपकभावोपपत्तेः ।

केचित्तु—घटत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदेन भूतलांशे घटस्य प्रकारता घटवदित्येतादृशज्ञाने स्वीक्रियते, अतएवोक्तज्ञानयोर्भेदः इत्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् ।

परेतु—घटवदित्याद्याकारकं विशिष्टविशेषणकज्ञानं द्विविधं-विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकं, केवलं विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति रीत्या घटत्वाद्यवगाहि च । तत्र प्रथमे घटत्वादेः प्रकारतावच्छेदकत्वम् । द्वितीये तु प्रकारतात्मकविशेष्यतानिरूपितं प्रकारत्वं न तु प्रकारतावच्छेदकत्वमपि इत्याहुः ।

स च विशिष्टवशिष्ट्यविचारे स्फुटीभविष्यति ।

---

(१) विनिगमनाविरहादेव तयोरपि साक्षान्निरूप्यनिरूपकभावसिद्धिरिति केचित् । वस्तुतस्तु संयोगेनावृत्तिर्गुण इति निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकलाघवात्संसर्गत्वप्रकारतयोः, संयोगेनाधिकरणं गुण इति निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकलाघवात्संसर्गत्वविशेष्यतयोः, सम्बन्धसामान्येन घटासम्बद्धमभूतलमितिनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकलाघवात्प्रकारत्वविशेष्यतयोर्निरूप्यनिरूपकभाव आवश्यक इति ।

विशेष्यता च क्वचिन्निरवच्छिन्ना क्वचिच्च विशेषणान्तरावच्छिन्ना। तत्र निर्धर्मितावच्छेदके घट इत्याद्याकारकज्ञाने घटत्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरवच्छिन्ना। अयं घट इत्याद्याकारकसधर्मितावच्छेदककघटत्वादिविशिष्टबुद्धौ च घटत्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यता इदन्त्वाद्यच्छिन्ना। अत एव इदन्त्वादिकं तत्र धर्मितावच्छेदकमित्युच्यते, विशेष्यतावच्छेदकताया एव धर्मितावच्छेदकतापदार्थत्वात्॥ विशेष्यतानिरूपितमवच्छेदकत्वं च न तन्निरूपितप्रकारत्वम्, तथासति घट इत्यादिज्ञानेऽयं घट इत्यादिज्ञाने च घटत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वापत्तेः निर्धर्मितावच्छेदकविशिष्टबुद्धिविलोपप्रसङ्गाच्च, किन्तु प्रतियोगित्वादिनिरूपितावच्छेदकत्ववत् स्वरूपविशेषः पदार्थान्तरमेव वा।

अथवा प्रकारताविशेष एव तत्, अन्यथा सधर्मितावच्छेदकज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकत्वोपपत्तये तन्निष्ठतज्ज्ञानीयप्रकारतान्तरकल्पने गौरवात्। न च ज्ञानान्तरक्लृप्ततद्धर्मनिष्ठप्रकारतयैवोपपत्तेर्नातिरिक्तप्रकारताकल्पनमिति वाच्यम्। एवमपि तद्धर्मितावच्छेदकसमानविषयताकानन्तज्ञानेषु तादृशप्रकारताप्रतियोगित्वकल्पनापेक्षया तावत्साधारणैकधर्मितावच्छेदकतायां प्रकारतात्वकल्पने लाघवात्। न चैवमयं घट इत्यादिज्ञाने इदन्त्वादेः स्वस्यापि धर्मितावच्छेदकत्वापत्तिरिति ततोऽयमयमित्याद्याकारकस्मरणप्रसङ्ग इति वाच्यम्। यतस्तदीयप्रकारतानिरूपिताया धर्मितावच्छेदकताया आश्रय एव तदीयधर्मितावच्छेदकः, उक्तस्थले चेदन्त्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतायाः स्वात्मकप्रकारतायां निरूप्यनिरूपकभावविरहान्नातिप्रसङ्गः। न चैवमपीदन्त्वादिकं घटत्वादेरपि धर्मितावच्छेदकं न स्यात्, तन्निष्ठधर्मितावच्छेदकतया घटत्वादिप्रकारताया अपि निरूप्यनिरूपकभावे मानाभावात्, परम्परया निरूप्यनिरूपकभावस्य च प्रकृतेऽपि सत्त्वादिति वाच्यम्। एतदनुरोधेनैव धर्मितावच्छेदकत्वविशेषणीयप्रकारत्वयोरपि निरूप्यनिरूपकभावोपगमात्। यत्प्रकारतानिरूपितत्वावच्छेदेन विशेष्यताया यदवच्छेद्यत्वं स एव तद्धर्मितावच्छेदकः। उक्तस्थले च स्वप्रकारतानिरूपितत्वावच्छेदेन न विशेष्यतायास्स्वावच्छेद्यत्वमतो न स्वांशे स्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वापत्तिरित्यप्याहुः॥

विशेष्यता च समूहालम्बने प्रकारभेदाद्भिद्यते समूहालम्बनस्य प्रत्येकप्रकारकज्ञानसामग्रीसमाजनियततया प्रत्येकप्रकारकज्ञानीयनानाविशेष्यताप्रतियोगित्वस्यैव तत्र सत्त्वात्। अयं घटो दण्डी कुण्डलीत्याद्याकारकैकधर्मितावच्छेदकापरधर्मप्रकारकज्ञाने धर्मितावच्छेदकतायाः

आत्मानन्द ... स्मा
म. मो.पोस्ट, मो.ता.ज.जि. मि
मैसूर

प्रकारताविशेषत्वमते उभयप्रकारतानिरूपिता एकैव विशेष्यता । धर्मितावच्छेदके ज्ञानान्तरसाधारणप्रकारतास्वीकारकल्पे तु प्रकारभेदेन विशेष्यताभेदः । यदि च समूहालम्बनविलक्षणो विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नखड्गकुण्डलाद्युभयविशिष्टविषयकः खड्गी कुण्डली चैत्र इत्याद्याकारकबोधोऽनुभवसिद्धस्तदा तत्राप्युभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यता, अन्यथा समूहालम्बनात्तद्वैलक्षण्यानुपपत्तेः । एवं मिथो विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नखड्गकुण्डलोभयादिकं यत्र शौर्य्यादिधर्मितावच्छेदकतया भासते, खड्गी कुण्डली चैत्रश्शूर इत्याद्याकारके तादृशबोधे च खडगकुण्डलोभयादिप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यता, तादृशविशेष्यता च तादृशोभयाद्यवच्छिन्नशौर्य्यादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतातो भिन्नाऽभिन्ना वेति तु पूर्वोक्तवदूहनीयम् । एवं खड्गाद्येकतरधर्मितावच्छेदकतापन्नस्यैवापरस्य कुण्डलादेर्विधेयधर्मितातावच्छेदकत्वं यत्र तत्र खड्गादिप्रकारतानिरूपितकुण्डलाद्यवच्छिन्नविशेष्यताविधेयप्रकारतानिरूपितोभयधर्मावच्छिन्नविशेष्यतयोरभेदः, अन्यथा मिथो विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नखड्गकुण्डलोभयधर्मावच्छिन्नविशेष्यकशौर्य्यादिविधेयकबोध एव यत्र स्वातन्त्र्येण कुण्डलस्य खड्गधर्मितावच्छेदकतया भानं तादृशसमूहालम्बनात्तस्य वैलक्षण्यानुपपत्तेः । एवञ्च सति खड्गादेः खड्गादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया अवच्छेदकत्वेऽपि यथा न तस्य स्वधामतावच्छेदकत्वं तथोपपादितं प्रागेव ॥ तत्रोक्तविशेष्यते भिन्ने एव, किन्त्वेकविशेष्यताऽपरविशेष्यतावच्छेदकभावापन्नेति समूहालम्बनाद्विशेष इत्यप्याहुः ॥

इत्थं प्रकारतादिवत् विधेयत्वमपि विषयतान्तरं न तूक्तप्रकारत्वमेव तत्, धर्मितावच्छेदकस्यापि तथात्वापत्तेः ।

अथ विशेष्यतावच्छेदकताभिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतैव विधेयता, पर्वतो वन्हिमानित्यादौ च पर्वतत्वादिरूपधर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रकारता धर्मितावच्छेदकतात्मिकैव, धर्मितावच्छेदकतायाः प्रकारतात्वस्य व्यवस्थापितत्वादतो न तत्र पर्वतत्वादेर्विधेयतापत्तिः । तादृशज्ञाने वह्न्यादेरिव वन्हित्वादेर्वन्हिमत्पर्वतवान्देश इत्यादौ च वह्नेर्विधेयतावारणाय मुख्यविशेष्यतानिरूपितत्वं विशेषणम् । मुख्यत्वञ्च विशेष्यतायां प्रकारतानवच्छिन्नत्वं, प्रकारताभिन्नत्वं वा । न च विशेष्यतावच्छेदकताभिन्नत्वाद्युपस्थितिं विनापि पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमित्यनन्तरं पर्वते वन्हिमनुमिनोमीत्याद्याकारकस्य वह्न्यादिविधेयकत्वावगाहिनोऽनुव्यवसायस्योत्पत्त्या निरुक्तप्रकारताया विधेयतात्मकत्वं

नोपपद्यत इति वाच्यम्। वन्हिप्रकारकानुमितित्वस्यैव तादृशानुव्यवसायविषयत्वोपगमात् । न चैवं वन्हिमान्पर्वतो घटवानित्यनुमित्यनन्तरमपि तादृशानुव्यवसायापत्तिरिति वाच्यम् । निरुक्तन्निष्ठप्रकारताकत्वस्य तत्प्रकारकानुमितित्वव्यञ्जकतया तादृशापत्त्यसम्भवात्(१) । भवन्मतेऽपि तदविधेयकानुमितौ यथाकथञ्चिदुपस्थिततद्विधेयकत्वग्रहवारणाय तत्र तद्विधेयकत्वस्य हेतुताया आवश्यकत्वात् । न च तादृशानुव्यवसाये तन्निष्ठविलक्षणविषयतारूपविधेयतायाः प्रतियोगितासम्बन्धेन हेतुकत्वकल्पनापेक्षया निरुक्तन्निष्ठप्रकारताया गुरुशरीरायास्तत्संबन्धेन हेतुताकल्पने गौरवाद्विलक्षणविषयतासिद्धिरिति वाच्यम् । कार्यकारणभावलाघवानुरोधेन जात्यतिरिक्त पदार्थसिद्धेः सिद्धान्तविरुद्धत्वादन्यथा धूमादिपरामर्शजन्यतावच्छेदकतयाऽप्यालोकादिलिङ्गकानुमितिव्यावृत्तेर्विलक्षणविषयतासिद्धिप्रसङ्गात्(२) । न च निरुक्तप्रकारतातोऽतिरिक्तैव विधेयताख्यविषयता, अन्यथा धर्मितावच्छेदकताभिन्नत्वाद्यनुपस्थितिदशायां वन्हिमान्पर्वतो घटवानित्याद्यनुमित्यनन्तरं पर्वते घटमनुमिनोमि न वह्निमित्याद्याकारकस्य वह्निविधेयकत्वाभावावगाहिनोऽनुव्यवसायस्यापलापप्रसङ्गात्, वह्न्यादिप्रकारकाऽनुमितिविषयकस्य तस्य वह्निप्रकारकत्वसामान्याभावावलम्बनत्वासम्भवादिति वाच्यम् । धर्मितावच्छेदकताभिन्नत्वाद्यनुपस्थितिदशायां तादृशप्रतीतेः प्रामाणिकत्वे निरुक्तप्रकारतायामेव विधेयतात्वाख्यधर्मविशेषं स्वीकृत्य तेन रूपेण निरुक्तप्रकारतायाः प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव तादृशप्रतीतिविषयतायाः स्वीकरणीयत्वात् । भवन्मतेऽपि संबन्धादिभेदभिन्नविधेयतानामनुगमाय तादृशातिरिक्तधर्मस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा विधेयतानामनतिप्रसक्तसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावासम्भवेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्यैव तादृशप्रतीतिविषयतायाः स्वीकरणीयतयाऽभावकूटस्य विशिष्य युगसहस्रेणापि ग्रहीतुमशक्यतया तादृशप्रतीतेरेवानुपपत्तेः । विधेयताप्रतियोगिकाभावत्वेन तावदभावानां तद्विषयत्वोपगमे तादृशप्रतीतेः प्रतियोगितावच्छेदकतानवगाहितया वह्निमनुमिनोमीत्यादिप्रतीतेर्विरोधित्वानुपपत्तेरिति चेन्न ।

---

(१) विषयतासम्बन्धेन तादृशानुव्यवसायम्प्रति स्वरूपतस्तस्य कारणत्वान्नोक्तदोषः ॥

(२) व्यभिचारवारणाय कार्य्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनं व्यर्थमिति भावः ॥

मु. पो.पोष्ट, मो.ता.म.जि. बिदर
मेसूर स्टेट

निरुक्तप्रकारतताया एव विधेयतात्वे पृथिव्यां जलादिभेदो, ह्रदे धूमाभाव इत्याद्याकारकसाध्यविशेष्यकानुमितीनां तद्विधेयकत्वानुपपत्तेः । तथाविधानुमितिविशेष्यतायां विधेयतात्वोपगमान्नेयमनुपपत्तिरिति चेत् । तर्हि तादृशानुमितिविशेष्यतायास्तत्समानप्रकारकसमानविशेष्यकपृथिव्यादिसाध्यकानुमितावपि सत्त्वेन तस्या अपि इतरभेदादिविधेयकत्वापत्तेः ।

अथ पृथिव्यादिपक्षकतादृशानुमितितत्साध्यकतादृशानुमित्योर्भिन्नभिन्नैव तादृशी विशेष्यता, एवञ्च साध्यविशेष्यकानुमितिविशेष्यतायामेव विधेयतात्वमभ्युपेयत इति नोक्तातिप्रसङ्ग इति चेन्न ।

साध्यविशेष्यकानुमितावतिरिक्तविधेयतात्मकविशेष्यतोपगमे इतरभेदः पृथिव्यामित्याद्याकारकपृथिवीसाध्यकानुमितौ विधेयतानात्मकं विशेष्यतान्तरं, तथाविधप्रत्यक्षे चाऽन्यद्विशेष्यत्वमिति तिसृणां विशेष्यतानां कल्पनापेक्षया प्रत्यक्षानुमितिसाधारण्या एकविशेष्यतायाः साध्यविशेष्यकसाध्यविशेषणकानुमितिसाधारण्या एकस्या विधेयतायाश्च कल्पनस्यैवोचितत्वात् । न चास्मन्मतेऽनुमितौ या विधेयतानात्मिका विशेष्यता सैव प्रत्यक्षेऽपीति न विशेष्यतात्रयकल्पनमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षे विधेयतात्मिका तदनात्मिका वा विशेष्यता कल्प्यत इत्यत्र विनिगमनाविरहात् ॥

यत्तु साध्यविशेषणकानुमितौ क्लृप्तनिरुक्तप्रकारतैव विधेयता, अतिरिक्तविधेयता तु साध्यविशेष्यकानुमितावेव, अनन्तसाध्यविशेषकानुमितिव्यक्तिषु अतिरिक्तविधेयतासम्बन्धकल्पनापेक्षया तन्निरूपितस्वल्पतरनिरुक्तप्रकारतासु विधेयतात्वकल्पने लाघवादिति ।

तदपि न चारु । तादृशप्रकारताया विधेयतात्वोपगमे पर्वतो वन्हिमान्, पर्वतो निर्धूमस्स्यादित्याकारकसमूहालम्बनापरथात्मकज्ञानस्य वह्न्यादिविधेयकत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तथासति तादृज्ञापरयनन्तरं पर्वते धूमाभावमापादयामि न तु वन्हिमित्याकारकवन्हिविधेयकत्वाभावप्रतीतेरनुपपत्तेः । एतेन साध्यविशेष्यकानुमितिरेवाऽप्रामाणिकी, अप्रसिद्धसाध्यकस्थले(१) विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या साध्यविशेषणकानुमितिरेवोत्पद्यते विशिष्टबुद्धिसामान्ये विशेषणज्ञानहेतुताया निर्युक्तिकत्वात्, तथाच निरुक्तप्रकारतैव विधेयता, भावसाध्यकस्थले तु साध्यविशेष्यकानुमितेरत्यन्ताप्रामाणिकतया तत्र सुतरामेवेत्यपि निरस्तम् ॥

---

(१) साध्यज्ञानं विना व्यतिरेकपरामर्शोत्पत्तिस्थले ॥

यत्तु अनुमितावापत्तौ च तद्व्याप्यवत्ताज्ञानजन्यत्वमेव तद्विधेयकत्वमिति ।

तदसत् । यतोऽतिरिक्तविधेयतानभ्युपगमे तद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य स्वानन्तरोत्पन्नतत्प्रकारकानुमितित्वादिकमेव जन्यतावच्छेदकं वाच्यम्, न तु तत्र तद्विधेयतानिवेशसंभवः, आत्माश्रयप्रसङ्गत् । तथाच सिद्ध्यभावाऽऽपाद्यव्यतिरेकनिश्चयरूपकारणासमवहितवन्हिव्याप्यवत्ताज्ञानानन्तरोत्पन्नयोर्वन्हिमत्पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकघटादिविधेयकानुमित्यापत्त्योरपि तादृशज्ञानजन्यतया वन्हिविधेयकत्वप्रसङ्ग इति पक्षताविशेषादिजन्यत्वस्य विधेयताशरीरघटकत्वे पक्षताद्युपस्थितिविरहकालेऽपि सर्वानुभवसिद्धाया वन्हिं नानुमिनोमीत्याद्याकारकप्रतीतेरपलापप्रसङ्गात् । न च पक्षताविशेषादिजन्यत्वविशिष्टस्वव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यत्वसम्बन्धेन वह्न्यादिमदन्यत्वमेव तादृशप्रतीतिविषयोऽस्तु, तत्र च न पक्षताद्युपस्थितेरपेक्षा सम्बन्धज्ञानस्य विशिष्टबुद्धावहेतुत्वादिति वाच्यम् । अनन्तपदार्थघटिततादृशधर्मस्य सम्बन्धत्वे मानाभावात् ।

एवमेतन्मते शाब्दबोधस्य सविधेयकत्वानुपपत्तिः, तस्य व्याप्यवत्ताज्ञानाजन्यत्वात् । न च तत्र निरुक्तप्रकारतैव विधेयतेति वाच्यम् । पर्वते वन्हिरित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधे वह्न्यादेर्विधेयत्वानुपपत्तेः । न च तत्र वह्न्यंशे पर्वताधेयत्वमेव विधेयं, न तु पर्वतांशे वन्हिरिति वाच्यम् । शाब्दबोधे चरमनिर्दिष्टपदार्थस्यैव विधेयत्वात्(१) । अत एव "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरय" इत्यादौ विधेयत्वेन तात्पर्यविषयस्य न्यक्कारादेः प्राङ्निर्दिष्टपदोपस्थाप्यतया तद्विधेयकान्वयबोधासम्भवादालङ्कारिका विधेयाविमर्श(२)दोषमुदाहरन्ति । अत एव "गुणानां गुणत्वमि"त्यादौ गुणत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकतया विधेयतया चान्वयबोधानुपपत्तिराशङ्किता, वर्द्धमानोपाध्यायैः । विशेष्यस्य विधेयत्वे तत्र गुणत्वस्य तदनुपरतया तादृशाशङ्कनासङ्गतेः । न च परार्थानुमाने गुणत्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने इतरभेदसाधनाय प्रयुक्तादितरव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगुणत्ववानयमित्येतादृशोपनयावयवादन्वयबोधानुपपत्तिरेव तैराशङ्कितेति वाच्यम् । तत्र दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यादाविव विधेयांशे व्याप्तिभानाधिक्येन गुणत्वसम्बन्धिन एवाभेदसम्बन्धेन विधेयतया चाऽन्वयबोधानुपपत्तिविरहात् । न च नामार्थयोः साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नतया पर्वते वह्निरित्यादौ पर्वताद्यंशे

(१) तदुद्देश्यतानिरूपितविधेयतासम्बन्धेन शाब्दं प्रति तत्पदोत्तरपदोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमिति भावः । (२) अविमर्शः अप्रतिपत्तिः ॥

मु. गो.पोष्ट, सो.ता.म.जि. विद्
मैसूर स्टेट

कथं विधेयतयाऽन्वय इति वाच्यम्। साक्षाद्विशेषणविशेष्यभावेनान्वयस्यैव नामार्थयोरनभ्युपगमात्, अत्र परम्परयैव विशेष्यविशेषणभावोपगमात्।

अथ शाब्दबोधे चरमनिर्दिष्टपदार्थस्य विधेयत्वे "वपुर्विरूपाक्षमि"त्यादा(१)वक्ष्णो वैरूप्यस्य विधेयत्वानुपपत्तिः। वैरूप्यविशिष्टस्याक्ष्ण एव तत्र वपुरंशे विधेयत्वे "अलक्ष्यजन्मते"त्यत्रापि अलक्ष्यजन्मताया एव विधेयतया तात्पर्यविषयत्वमित्यस्य वक्तुं शक्यतया अलक्ष्यताया अविधेयत्वेनाऽविमृष्टविधेयांशोदाहरणताया अनुपपत्तेः। यदि च तत्र शुद्धस्य जन्मनो विवक्षितमहादेवापकर्षासंपादकतया न विधेयत्वेन विवक्षितत्वमपि तु जन्मनोऽलक्ष्यताया एवेति मन्यते, तदा तुल्यं प्रकृतेऽपि इति चेन्न।

समासातिरिक्तस्थले चरमनिर्देशस्य विधेयतानियामकत्वात्।

एवं निरुक्तप्रकारताया विधेयतात्वे "द्वितीयमौर्वीमिवे"त्यादौ(२) विधेयत्वेन विवक्षितस्य समासघटकपूर्वपदेन प्रतिपादने विधेयाविमर्शः, "मौर्वीं द्वितीयामिवे"त्यसमस्तपदेन प्रतिपादने दोषोद्धार इत्यालङ्कारिकप्रवादविरोधश्चेति। विधेयतावत् तन्निरूपितोद्देश्यतापि प्रकारतादिभिन्नविषयताविशेष एव। न चैवं विशेष्यतैवोद्देश्यता पर्वते वह्निरित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधे साध्यविशेष्यकानुमितेः प्रामाणिकत्वेन तत्र च पर्वतस्योद्देश्यतानुपपत्तेः। न च विधेयतानिरूपकत्वमुद्देश्यत्वं, तच्च तदंशे विधेयत्वं, तस्य विशेष्यत्वे प्रकारत्वे चाक्षतमेवेति किमुद्देश्यताख्यातिरिक्तविषयत्वोपगमेनेति वाच्यम्। उद्देश्यत्वमेवाऽतिरिक्तं तन्निरूपकत्वमेव विधेयत्वमित्यस्यापि वक्तुं शक्यतया विनिगमनाविरहेणोभयस्यैवातिरिक्ततासिद्धेः॥

इदन्त्ववधेयम्। अस्तु विधेयत्वमुद्देश्यत्वञ्चातिरिक्तं, तयोर्विषयतात्वे मानाभावः। पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पर्वतवह्न्यादिषु तथाविधप्रत्यक्षसाधारणविशेष्यताप्रकारतास्वीकारस्यावश्यकतया तत एव तादृशज्ञानस्य तद्विषयकत्वोपपत्तेः। प्रकारतादीनां तत्रानुपगमे तादृशानुमित्यादीनां बाधाद्यप्रतिबध्यत्वप्रसङ्गः, विरोधिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वप्रस-

---

(१) वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु। वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने॥ इति कुमारसम्भवीयः॥

(२) स्रस्तां नितम्बादवलम्बमानां पुनःपुनः केसरपुष्पकाञ्चीम्। न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य॥ इति कुमारसम्भवीयः॥

ङ्क्ष, प्रकारतादीनामेव ताहृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावावच्छेदकत्वा-
दिति दिक्(१) ॥

इति महामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यकृतो विषयता-
वादः समाप्तः ।

आत्मानन्द आरुड स्वामी
ह. गौ.पोस्ट, मो.ता.भा.जि. बिदर
मैसूर स्टेट

(१) तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नविशे-
ष्यताकबुद्धितत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकार-
तानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चययोः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावादिति भावः ॥

आत्मानन्द आरुड स्वामी
ह. गौ.पोस्ट, मो.ता.भा.जि. बिदर
मैसूर स्टेट

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,

बनारस सिटी ।